

ॐ

श्री परमात्मने नमः

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

अध्याय सतरावा

सोळाव्या अध्यायाच्या शेवटी योगेश्वर श्रीकृष्णांनी स्पष्ट सांगितले की, काम, क्रोध आणि लोभ यांचा त्याग केल्यानंतरच कर्माला आरंभ होत असतो-कर्माची सुरुवात होत असते. ही गोष्टी मी वारंवार स्पष्ट केली आहे. हे नियतकर्म केल्याशिवाय मनुष्याला सुख, सिद्धि किंवा परमगती प्राप्त होत नाही. तेव्हा तुझे कर्तव्य कोणते किंवा अकर्तव्य कोणते, म्हणजेच तुला काय करणे योग्य आहे व काय करणे अयोग्य आहे, याबाबतीत शास्त्र हेच प्रमाण आहे, असे समज. अर्थात दुसरे कोणते शास्त्र नाही. परंतु 'इति गुह्यतमं शास्त्रमिदम्' गीता हेच एक शास्त्र आहे. तेच तू प्रमाण समज, त्याच शास्त्राला अनुसरून तू वाग. दुसरी अनेक शास्त्रे आहेत; पण त्यांच्या मागे लागू नकोस. आणि समजा तू दुसऱ्या शास्त्राचे अनुसरण करू लागलास किंवा दुसरा मार्ग शोधलास तरी तुला तुझ्या प्रश्नांची उत्तरे कोठेही मिळणार नाहीत. तुला हवी असणारी शांती प्राप्त होणार नाही. त्यामुळे तू भलतीकडे भटकशील.

यावर अर्जुनाने प्रश्न केला की, जे लोक शास्त्रविधीना त्यागून पण अत्यंत श्रद्धेने 'यजन्ते' यजन करतात, त्यांना कोणती गती मिळते? सात्त्विक? राजस? की तामस? कारण अर्जुनाने मागे ऐकले होते की मनुष्य सात्त्विक असो राजसी असो की तामसी असो, जोपर्यंत गुण विद्यमान असतात तोपर्यंत ते कोणत्या ना कोणत्या योनीचे कारण बनतात. यामुळे प्रस्तुत अध्यायाच्या आरंभीच अर्जुनाने प्रश्न केला.

अर्जुन उवाच

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः॥१॥

हे कृष्णा, जे शास्त्रविधीनी सोडून-डावलून पण अत्यंत श्रद्धेने होमहवन किंवा भगवंताचे पूजन करतात त्यांची गती काय होते? सात्त्विक, राजस की तामस? यजनामध्ये देवता, यक्ष-भूत हे सर्व येतात.

श्रीभगवानुवाच

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु॥२॥

दुसऱ्या अध्यायामध्ये योगेश्वरांनी सांगितले की, अर्जुना, या योगामध्ये निर्धारित क्रिया एकच आहे. मूर्ख लोकांची बुद्धी अनेक विकारांनी युक्त असते. त्यामुळे ते अनेक गोष्टी करतात. म्हणजेच नाना प्रकारचे कर्म करतात व ते आपल्या मधुर वाणीने व अलंकारिक भाषेत व्यक्त करतात. त्यांच्या या मायावी वाणीची छाप ज्यांच्यावर पडते, म्हणजेच जे त्यांच्या या मायावी बोलण्याला भुलतात, त्यांची बुद्धी पण भ्रष्ट होते; त्यांना प्राप्त काहीही होत नाही. त्याचीच येथे पुनरावृत्ती होत आहे. 'शास्त्रविधिमुत्सृज्य' जे शास्त्रविधीचा त्याग करून जे यजन करतात त्यांची श्रद्धा तीन प्रकारची असते.

यावर श्रीकृष्णांनी सांगितले की, मनुष्याच्या प्राकृत गुणांपासून निर्माण झालेली श्रद्धा तीन प्रकारची असते. ती कशी ती माझ्याकडून तू ऐक.

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः॥३॥

हे भारता, सर्व लोकांची श्रद्धा त्यांच्या प्रकृति-स्वभावाप्रमाणे - वृत्तीप्रमाणे असते. हा पुरुष श्रद्धामय आहे. तेव्हा ज्या पुरुषाची जशी श्रद्धा असते, तो स्वतः तशा प्रकारचा असतो. साधारणतः लोक विचारतात- मी कोण आहे? कोणी उत्तर देतो, मी आत्मा आहे. परंतु नाही, तो पुरुष म्हणजे आत्मा नव्हे. भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात, ज्याची जशी श्रद्धा, जशी वृत्ती तसा तो पुरुष असतो.

गीता हे एक योग दर्शन आहे. महर्षि पातंजलीही एक योगी होते. त्यांचे योगदर्शन आहे. योग आहे काय? त्यांनी सांगितले "योगेश्रितवृत्तिनिरोधः" मनाच्या वृत्ती संपूर्णतः बंद होणे, थांबणे, म्हणजे योग होय. एखाद्याने हठयोगाने

किंवा परिश्रमपूर्वक त्या वृत्तींना रोकले तर त्याच्यापासून काय फायदा? “तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्” त्या वेळेस हा द्रष्टा जीवात्मा आपल्या शाश्वत स्वरूपात स्थिर होतो. पण तत्पूर्वी मग तो मलीन होतो का? पतंजली म्हणतात- ‘वृत्तिसारूप्यमितरत्र’ दुसऱ्या वेळी जसे वृत्तीचे स्वरूप असेल तसा तो द्रष्टा असतो. येथे योगेश्वर श्रीकृष्ण म्हणतात- हा पुरुष श्रद्धामय आहे. श्रद्धेने अगदी ओतप्रोत भरलेला आहे. कुठे ना कुठे श्रद्धा अवश्य असते आणि ज्या प्रकारची त्याची श्रद्धा असेल तो स्वतः तशाच प्रकारचा असतो. म्हणजे जशी वृत्ती तसा तो पुरुष! आता तिन्ही श्रद्धांचे विभाजन करित ते पुढे सांगतात.

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः।

प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः॥४॥

त्यामधील सात्त्विक पुरुष देवतांचे पूजन करतात. राजसी पुरुष यक्ष आणि राक्षसांचे पूजन करतात व तामसी वृत्तीचे पुरुष भूत, प्रेतांची पूजा करतात. ते लोक या पूजनासाठी खूप प्रयत्न करतात.

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः।

दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः॥५॥

ते लोक शास्त्रविधिविहीन असे स्वतःच्याच मताप्रमाणे कठोर तप करतात. दांभिकता आणि अहंकारयुक्त, कामना व आसक्ती यांनी बद्ध असलेले-

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः।

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान्॥६॥

ते शरीरामध्ये स्थित असलेल्या भूतसमुदायास, आणि अंतःकरणात स्थित असणाऱ्या मलासुद्धा, कृश करतात म्हणजे दुःख देतात. आत्मा प्रकृतीच्या भोगामध्ये पडून विकारांनी दुर्बल व यज्ञसाधनांनी बलवान बनत असतो. त्या अज्ञानी लोकांना तू निश्चितपणे असुर जाण. अर्थात ते सर्वजण आसुरी व मूर्ख आहेत असे समज.

शास्त्रविधीचे उल्लंघन करून भजणारे सात्त्विक पुरुष देवतांचे, राजसी पुरुष यक्ष-राक्षसांचे आणि तामसी पुरुष भूत-प्रेतांचे पूजन करित असतात.

केवळ पूजनच करित नाहीत, तर कठोर तपही करतात. परंतु अर्जुना त्यांचे हे अशा प्रकारचे पूजन शरीरामध्ये असणाऱ्या भूतांना व अंतःकरणात स्थित असणाऱ्या मला परमात्म्याला दुर्बल बनवते. या अशा तपाने ते मला भजत नाहीत, उलट माझ्यापासून दूर जातात. अशांना तू असुर समज. अर्थात देवतांचे पूजन करणारे पण असुरच असतात. यापेक्षा अधिक कोण काय सांगणार? तेव्हा हे सर्व भूतमात्र ज्याचे अंश आहे त्या माझे, परमात्म्याचे, पूजन करावे आणि यावरच श्रीकृष्णांनी वारंवार भर दिला आहे.

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु॥७॥

अर्जुना, ज्या प्रकारे श्रद्धा तीन प्रकारची असते; त्याप्रमाणे प्रकृतीच्या त्रिगुणांनुसार भोजनही (आहार) तीन प्रकारचे असते. तसेच यज्ञ, जप आणि दानही तीन प्रकारचे असते. त्यांच्यातले भेद मी तुला सांगतो ते ऐक. प्रथम आहाराविषयी सांगतात-

आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः॥८॥

सात्त्विक वृत्तीच्या लोकांना आयुष्य, बुद्धी, बल, आरोग्य सुख आणि प्रीती यांची वृद्धी करणारा, रसयुक्त, स्निग्ध, स्थिर रहाणारा व मनाला, आनंद देणारा आहार आवडतो.

योगेश्वर श्रीकृष्णांच्या मते चित्ताला आनंद देणारा बल, आरोग्य, बुद्धी आणि आयुष्य वाढवणारा आहार हा सात्त्विक आहार होय. जे पदार्थ सात्त्विक असतात तेच सात्त्विक लोकांना प्रिय असतात. यावरून स्पष्ट होते की, कोणताही खाद्य पदार्थ सात्त्विक, किंवा तामसी असत नाही. त्याचा प्रयोग किंवा त्या पदार्थाचा परिणाम सात्त्विक, राजसी किंवा तामसी असतो. ना दूध सात्त्विक असते, ना कांदा राजसी असतो, ना लसूण तामसी असतो.

जोपर्यंत बल, बुद्धी, आरोग्य आणि हृदयाला आवडण्याचा प्रश्न आहे, तोपर्यंत अखिल विश्वातील लोकांना आपली प्रकृती, वातावरण आणि परिस्थितीच्या अनुसार भिन्न भिन्न प्रकारचे खाद्य पदार्थ, भिन्न भिन्न प्रकृतीच्या

लोकांना आवडत असतात. ज्याप्रमाणे बंगाली किंवा मद्रासी लोकांना भात प्रिय असतो. पंजाबी लोकांना पोळ्या प्रिय असतात, अरब लोकांना दुंभा-एक प्रकारची बकरी, चिनी लोकांना बेडूक तर उत्तरदक्षिण ध्रुवासारख्या थंड प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांना मांसाशिवाय दुसरा पर्याय नसतो. रशिया व मंगोलिया येथील आदिवासी लोक आपल्या जेवणात घोड्याचा उपयोग करतात. युरोपीयन लोक गाय व डुक्कर खातात तसेच उन्नतीमध्ये अमेरिका व युरोपीयन लोक प्रथम श्रेणीत गणले जातात.

गीतेच्या अनुसार रसयुक्त, स्निग्ध आणि स्थिर राहणारा खाद्य पदार्थ सात्त्विक असतो. दीर्घ आयुष्य, अनुकूल असणारा, बल व बुद्धी यांची वृद्धी करणारा व आरोग्यवर्धक पदार्थ सात्त्विक असतो. जे पदार्थ स्वभावतः मधुर असतात ते खाद्य पदार्थ सात्त्विक असतात. अर्थात कोणत्याही खाद्य पदार्थाला कमी प्रतीचे किंवा उच्च प्रतीचे मानण्याचा येथे उद्देश नाही. परिस्थिती परिवेश तसेच देशकालानुसार जो खाद्यपदार्थ स्वभावतः आवडेल, आणि जो जीवन शक्ती देईल तो पदार्थ सात्त्विक आहे. म्हणजेच कोणतीही वस्तू किंवा पदार्थ सात्त्विक, राजसी, किंवा तामसी असत नाही. त्याचा प्रयोग सात्त्विक, राजसी व तामसी असतो.

ज्या व्यक्तींनी परमेश्वराच्या आराधनेसाठी घराचा, परिवाराचा त्याग केला आहे, जे ईश्वरध्यानात निमग्न असतात, जे संन्यास आश्रमात राहतात त्या लोकांसाठी मांस, मदिरा त्याज्य आहे. कारण ते पदार्थ अध्यात्मिक मार्गातील अडसर आहेत, ते मनात विपरीत भाव निर्माण करतात. म्हणून ते साधनेच्या मार्गावरून भ्रष्ट होण्याचा अधिक संभव असतो. जे एकांतात राहतात, जे विरक्त आहेत त्यांच्यासाठी योगेश्वर श्रीकृष्णांनी सहाव्या अध्यायात आहारासाठी एक नियम घालून दिला आहे की, 'युक्ताहार विहारस्य', हे ध्यानात ठेऊन तसे आचरण केले पाहिजे. भजन-पूजनाला जेवढा आहार सहाय्यक ठरेल तेवढाच ग्रहण केला पाहिजे.

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरुक्षविदाहिनः।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः॥९॥

तिखट, आंबट, खारट, अति उष्ण, तीक्ष्ण, रूक्ष, दाहकारक आणि दुःख, चिंता व रोग उत्पन्न करणारा आहार राजस पुरुषांना प्रिय असतो.

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत्।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्॥१०॥

जे भोजन तयार होऊन एक प्रहारापेक्षा अधिक वेळ झाला असेल 'गतरसं' जे भोजन रसरहित आहे, दुर्गंधयुक्त आहे, जे शिळे आहे, उष्टे आहे आणि अपवित्र आहे, अशा प्रकारचे भोजन तामसी वृत्तीच्या लोकांना प्रिय असते. येथे हा प्रश्न पूर्ण झाला. आता 'यज्ञाबाबत पुढे श्रीकृष्णांनी विवरण केले आहे.

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते।

यष्ट्व्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः॥११॥

जो यज्ञ 'विधिदृष्ट' शास्त्रविधीनी निर्धारित केला गेला आहे. (जसे मागे तिसऱ्या अध्यायात यज्ञाचे नाव घेतले, चौथ्या अध्यायात यज्ञाचे स्वरूप सांगितले की बहुतेक योगी प्राणाचे अपानामध्ये, अपानाचे प्राणामध्ये हवन करतात. मग प्राण-अपानाची गती नियंत्रित करून, प्राणांची गती स्थिर करून ते संयमाग्नीमध्ये हवन करतात. या प्रकारे यज्ञाच्या चौदा पायऱ्या सांगितल्या आहेत. ज्या सर्वच्या सर्व ब्रह्मापर्यंतचे अंतर कमी करणाऱ्या एकाच क्रियेच्या उच्च-नीच अवस्था आहेत. सारांक्ष-यज्ञ चिंतन विशेषाच्या प्रक्रियेचे चित्रण आहे. त्याचा परिणाम म्हणजे ब्रह्मामध्ये प्रवेश हा असतो. त्याचे विवरण या शास्त्रात केले आहे.)

त्या शास्त्रावर पुन्हा भर देत श्रीकृष्ण म्हणतात, हे अर्जुना, जो शास्त्रविधीनी नियत केलेल्या व जे करणे कर्तव्य आहे, तसेच जो मनाचे नियंत्रण करणारा आहे व जो फलाकांक्षा न धरणाऱ्यांकडून केला जातो, तो यज्ञ सात्त्विक आहे.

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्।

इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम्॥१२॥

हे अर्जुना, जो यज्ञ केवळ दंभाचरणासाठी केला जातो किंवा फळाची आशा ठेवून केला जातो, त्याला राजस यज्ञ म्हणतात. हा यज्ञ करणारा यज्ञाचे

विधी जाणत असतो, परंतु हा यज्ञ तो दांभिकपणाने करीत असतो किंवा अमुक वस्तू प्राप्त व्हावी या अपेक्षेने करतो किंवा लोकांनी आपण यज्ञ करीत आहोत हे पहावे, प्रशंसा करावी या हेतूने करतो असा यज्ञकर्ता वास्तविक राजसी आहे. आता पुढे तामस यज्ञाचे स्वरूप स्पष्ट करीत आहोत.

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते॥१३॥

जो यज्ञ शास्त्रविधिविहीन आहे, जो अन्नाची निर्मिती करू शकत नाही. जो अन्नाची म्हणजे परमात्म्याची सृष्टी करण्यास असमर्थ आहे, जो अंतःकरणाच्या पोकळीत असणाऱ्या मनाचा निग्रह करण्याची ज्याच्यात क्षमता नाही, जो दक्षिणारहित म्हणजेच सर्वस्वाच्या समर्पणाशिवाय आहे, तसेच जो श्रद्धारहित आहे अशा यज्ञाला तामस यज्ञ म्हणतात. असा पुरुष वास्तविक यज्ञाबाबत काही जाणतच नाही. आता पुढे तपाविषयी विवरण केले आहे.

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम्।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते॥१४॥

परमदेव परमात्मा, द्वैतभावावर विजय प्राप्त करणारे ब्राह्मण, सद्गुरु आणि विद्वज्जन यांचे पूजन, पवित्रता, सरळता, ब्रह्मचर्य तसेच अहिंसा यांना शारीरिक तप म्हणतात. शरीर सदैव वासनांकडे बहकत असते. त्याला अंतःकरणाच्या वरील वृत्तीनुरूप तापविणे म्हणजे शारीरिक तप आहे.

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥१५॥

उद्वेग न निर्माण करणारे, प्रिय, हितकारक आणि सत्य भाषण तसेच परमात्म्यामध्ये प्रवेश देववणाऱ्या शास्त्रांचा अभ्यास, नामजप यांना वाचिक तप असे म्हटले जाते. वाणी विषयोन्मुख विचारांनाही व्यक्त करत असते. तिला या सवयीपासून परावृत्त करून, परम सत्य परमात्म्याच्या विचाराच्या दिशेने वळवणे याला वाचिक तप म्हणतात. आता मानस तप म्हणजे काय ते पाहा.

मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः।

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते॥१६॥

मनाची प्रसन्नता, सौम्यभाव, मौनवृत्ती अर्थात परमात्म्याशिवाय अन्य कशाचेही स्मरण न करणे, आत्मसंयमन, अंतःकरणाची संपूर्ण पवित्रता, याला मानस तप असे म्हंटले जाते. वरील तिन्ही (शारीरिक, वाचिक व मानसिक) तपे मिळून सात्त्विक तप बनत असते.

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते।।१७।।

फलाची आकांक्षा न ठेवता, अर्थात निष्काम भावनेने युक्त असणाऱ्या पुरुषांनी अत्यंत श्रद्धेने वरील तीन प्रकारचे तप आचरले तर त्याला सात्त्विक तप असे म्हणतात. आता राजस तप म्हणजे काय ते पाहा-

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमधुवम्।।१८।।

जे तप सत्कार, मान, आणि पूजेसाठी किंवा केवळ दांभिकपणाने केले जाते, त्या अनिश्चित आणि चंचल फळ देणाऱ्या तपास राजस तप म्हणतात.

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः।

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्।।१९।।

जे तप मूर्खतापूर्वक हट्टाने, मन, शरीर व वाणी यांना पीडा देऊन किंवा दुसऱ्यांचे अनिष्ट करून, किंवा सूड बुद्धीने केले जाते, त्या तपाला तामस तप म्हंटले आहे.

या प्रकारे सात्त्विक तपाने शरीर, मन आणि वाणीस परमात्म्याला अनुकूल असे वळवले पाहिजे. राजस तपामध्ये तपाची क्रिया तीच आहे; परंतु दंभ, मान व सन्मानाच्या इच्छेने तप केले जाते. बहुधा महात्मा लोक घरदार सोडल्यानंतरही या विकाराची शिकार होतात; आणि तिसरे तामसी तप हे अविधिपूर्वक होते. दुसऱ्यांना पीडा देण्याच्या दृष्टिकोनातून होते. आता प्रस्तुत आहे दान-

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्।।२०।।

दान करणे हे कर्तव्य आहे अशा बुद्धीने योग्य स्थळी, योग्य काळी आणि योग्य मनुष्यास प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करता, जे दान दिले जाते ते सात्त्विक दान होय.

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः।

दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम्।।२१।।

जे दान क्लेशपूर्वक, अत्यंत कष्टाने, (जे दान नाही, पण द्यावे लागते) तसेच उपकाराचा मोबदला म्हणून हे केले, तर असे मिळेल अशा भावनेने किंवा फलाची अपेक्षा धरून मग दिले जाते, त्याला राजस दान म्हंटले जाते.

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते।

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्।।२२।।

जे दान सत्काररहित किंवा तिरस्कारपूर्वक, झिडकारून, अयोग्य ठिकाणी, अयोग्य वेळी, अपात्र माणसांना दिले जाते, ते दान तामस समजले जाते. पूज्य महाराजश्री म्हणत असत 'हो, कुपात्र को दान देने से दाता नष्ट होत जाता है।' अयोग्य मनुष्याला दान देण्याने देणारा दाता- नष्ट होतो. श्रीकृष्णानेही हेच म्हंटले आहे की, दान देणे हे कर्तव्य आहे. देश, काल आणि पात्र प्राप्त होताच त्या बदल्यात प्रत्युपकाराची भावना न ठेवता, दिलदारपणाने दिलेले दान सात्त्विक आहे. अडचणीतून बाहेर येणारे, बदलात फलाच्या अपेक्षेने दिले जाणारे दान हे राजस आहे; आणि सत्काररहित, अवहेलनापूर्वक प्रतिकूल ठिकाणी, अयोग्य काळात व अपात्र मनुष्याला दिले जाणारे दान तामस आहे. अर्थात ते दानच असते. परंतु शरीर, गृह इत्यादी ममत्व असणाऱ्या सर्व गोष्टींचा त्याग करून फक्त परमेश्वरावर जे अवलंबून असतात, त्यांच्यासाठी दानाचे विधान त्यापेक्षाही उन्नत असते. आणि तेच असते सर्वस्वाचे समर्पण, संपूर्ण वासनांचे दमन करून मनाचे समर्पण! जसे श्रीकृष्णांनी सांगितले आहे. 'मय्येव मन आधत्स्व'। म्हणून दान अत्यंत आवश्यक आहे. आता ॐ तत् आणि सत या स्वरूपाचे विवरण केले आहे.

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा।।२३।।

अर्जुना, ॐ, तत आणि सत असा तीन प्रकारचा ब्रह्माचा नामनिर्देश 'ब्रह्मणः निर्देशः स्मृतः' श्रुतीने सांगितला आहे. ही तीन अक्षरे ब्रह्माची स्मृती देववितो, संकेत करतो आणि ही तीन अक्षरे ब्रह्माचा परिचय देणारी आहेत. या नामाच्या योगाने पूर्वी ब्राह्मण, वेद आणि यज्ञादि रचले गेले आहेत. अर्थात ब्राह्मण, यज्ञ आणि वेद ॐ पासून निर्माण होतात. ते योगातून जन्मतात. ओमच्या सतत चिंतनातूनच त्यांची उत्पत्ती झालेली आहे आणि दुसरा पर्याय नाही.

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः।

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्॥२४॥

म्हणून ब्रह्माचे कथन करणाऱ्या म्हणजेच ब्रह्मवाद्यांच्या शास्त्राला अनुसरून होणाऱ्या यज्ञ, दान, तप इत्यादि क्रिया नेहमी 'ॐ' या अक्षराचा उच्चार करून नेहमी सुरु केल्या जातात की, ज्यामुळे ब्रह्माचे स्मरण होते. आता तत् शब्दाबद्दल पुढे विवरण करीत आहेत.

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः॥२५॥

तत् अर्थात तो (परमात्मा) सर्वत्र आहे, या भावनेने 'तत्' अक्षराचा उच्चार करून फलाची अपेक्षा न करता, शास्त्रात सांगितलेल्या नाना प्रकारच्या यज्ञ, तप आणि दानाच्या क्रिया मोक्षाची परम कल्याणाची इच्छा करणारे लोक ब्रह्मार्पण बुद्धीने करीत असतात. 'तत्' शब्द हा परमात्म्यासाठी समर्पणसूचक आहे. अर्थात जप मात्र 'ॐ' चा करावा. यज्ञ, दान आणि तपाच्या क्रिया त्यावर अवलंबून राहून कराव्या. आता 'सत्' शब्दाचे विवरण पुढील श्लोकात केले आहे.

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते॥२६॥

सत - योगेश्वर श्रीकृष्णांनी 'सत्' म्हणजे काय ते सांगितले आहे. गीतेच्या सुरुवातीस अर्जुनाने म्हंटले होते की, कुलधर्मच शाश्वत आहे, सत्य आहे. त्यावर श्रीकृष्णाने म्हंटले- अर्जुना, तुझ्यामध्ये हे अज्ञान कोठून आले? अरे,

तिन्ही कालामध्ये सत्चा कधी अभाव असत नाही, ते नष्ट करता येत नाही आणि असत् वस्तूचे तिन्ही कालात अस्तित्व असत नाही. त्याला रोकले जात नाही. वस्तुतः अशी कोणती वस्तू आहे जिचा तिन्ही कालात अभाव नाही? आणि कोणती असत् वस्तू आहे की जिला अस्तित्व नाही? यावर श्रीकृष्ण म्हणाले - हा आत्माच सत्य आहे आणि प्राणिमात्रांचे शरीर नाशवंत असते. आत्मा सनातन आहे, अव्यक्त आहे, शाश्वत आणि अमृतस्वरूप आहे व तेच परम सत्य आहे.

येथे श्रीकृष्ण म्हणतात 'सत्' अशा परमात्म्याच्या या नावाचा 'सद्भावे' म्हणजे सत्यासाठी आणि चांगले असणे यासाठी उपयोग केला जातो. जेव्हा कर्म सांगोपांग व चांगल्या प्रकारे होऊ लागते, तेव्हा 'सत्' शब्दाचा प्रयोग केला जातो. सत्चा अर्थ असा नाही की त्या वस्तू आमच्या आहेत. जेव्हा हे शरीरच आमचे नसते तर त्यासाठी उपभोग्य असणाऱ्या वस्तू आमच्या कशा असतील? हे सत् नाही. सत्चा प्रयोग केवळ एका दिशेतच केला जातो-सद्भावात आत्माच परम सत्य आहे, या सत्यांचा भाव असावा, त्याला साधण्यासाठी साधुभाव असावा आणि त्याची प्राप्ती करून देणारे कर्म चांगल्या प्रकारे व्हायला लागावे तेव्हा सत् शब्दाचा प्रयोग केला जातो. यावर योगेश्वर म्हणतात -

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते।

कर्म चैव तदर्थाय सदित्येवाभिधीयते।।२७।।

यज्ञ, दान, तप करित राहणे या स्थितीला सत् असे म्हणतात. 'तदर्थाय' त्या परमात्म्याच्या प्राप्तीसाठी केले जाणारे कर्म हे सत् आहे. यज्ञ, दान, तप हे कर्म पूरक आहे. शेवटी निर्णय देताना श्रीकृष्ण सांगतात की, या सर्वांसाठी श्रद्धा आवश्यक आहे.

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह।।२८।।

हे पार्था, अश्रद्धेने केलेले हवन, दिलेले दान, आचरलेले तप व केलेले जे कर्म असेल त्याला असत् असे म्हणतात. हे असत् या लोकी व परलोकीही

लाभदायक नाही. म्हणून भगवंताला समर्पण करताना नितांत श्रद्धेची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष-

या अध्यायाच्या सुरुवातीला अर्जुनाने प्रश्न केला की, जे शास्त्रविधींचा त्याग करून आणि श्रद्धेने यजन करतात, (लोक भूत-भवानी अशा अन्य देवतांची पूजा करीत असतात) तर ज्यांची श्रद्धा कशी असते? ती सात्त्विक असते, राजस असते की तामस? यावर योगेश्वर श्रीकृष्णांनी सांगितले, अर्जुना, हा पुरुष म्हणजे श्रद्धेचे एक स्वरूप आहे. कोठे कोठे त्याची श्रद्धा असेलच; आणि जशी श्रद्धा, तसा पुरुष. जशी वृत्ती तसा पुरुष. त्याची ती श्रद्धा सात्त्विक, राजस आणि तामस अशा तीन प्रकाराची असते. सात्त्विक श्रद्धा असणारे देवतांचे, राजसी श्रद्धा असणारे यक्ष, (जे यश, शौर्य देतात) राक्षस (जे क्रूरकर्मी व बलवान असतात) यांच्या मागे धावतात आणि तामसी श्रद्धा असणारे भूतप्रेतांचे पूजन करतात. शास्त्रविधिरहित या पूजाविधींच्या द्वारा हे तीन प्रकारचे श्रद्धावान लोक शरीरामध्ये वास करीत असलेल्या भूत समुदाय अर्थात आपले संकल्प आणि हृदयरूपी देशात राहात असणाऱ्या मज परमात्म्याला कृश करतात. ते माझी पूजा करीत नाहीत, पण मला दुःख देतात त्या सर्वांना तू असुर जाण. म्हणजेच भूत, प्रेत, यक्ष, राक्षस तसेच देवतांचे पूजन करणारे सर्व असुर आहेत.

या ठिकाणी देवतापूजनाचा उच्चार तिसऱ्यांदा केला आहे. पहिल्या अध्यायात सातव्या श्लोकात त्यांनी सांगितले की अर्जुना, कामनांनी ज्यांचे ज्ञान भ्रष्ट झाले आहे ते मूढबुद्धी लोक अन्य देवतांची पूजा करतात. ते तेव्हा माझीही पूजा करतात, परंतु ज्यांचे ते पूजन अविधिपूर्वक अर्थात शास्त्रविधिरहित असते. त्यामुळे ते नष्ट होते. येथे या सतराव्या अध्यायात अशा लोकांना आसुरी स्वभावाचे म्हंटले आहे. श्रीकृष्णांच्या मते एका परमात्म्याची पूजा म्हणजे खरी पूजा होय.

त्यानंतर श्रीकृष्णांनी चार प्रश्नांची चर्चा केली आहे. आहार, यज्ञ, तप आणि दान! आहार तीन प्रकारचे असतात सात्त्विक पुरुषाला आरोग्यवर्धक, मधुर असणारा स्निग्ध आहार प्रिय असतो. राजसी पुरुषाला कडू, तीक्ष्ण,

उष्ण, मसालेदार, चमचमीत असा रोगवर्धक आहार प्रिय असतो. तर तामसी पुरुषाला उष्टे, शिळे आणि अपवित्र आहार प्रिय असतो.

शास्त्रविधीत सांगितलेले यज्ञ (जी आराधनेची अंतःक्रिया आहे), जे मनाचे निरोधन करतात, फलाकांक्षरहित तो यज्ञ सात्त्विक आहे. दंभप्रदर्शन, तसेच फलप्राप्तीसाठी केलेला यज्ञ राजसी आहे व शास्त्रविधिविहीन, मंत्र-दान तसेच अश्रद्धेने केलेला यज्ञ तामसी होय.

परमदेव परमात्म्यात प्रवेश देवविणारी योग्यता ज्यांच्यात आहे, त्या प्राज्ञ सदगुरूची अर्चना-सेवा आणि अंतःकरणपूर्वक, अहिंसा, ब्रह्मचर्य आणि पवित्रतेला अनुसरून, शरीराला तापवणे हेच शरीराचे तप आहे. सत्य, प्रिय आणि हितकारक बोलणे म्हणजे वाचिक तप होय. आणि मनाला कर्मांमध्ये प्रवृत्त ठेवणे परमात्म्याशिवाय विषय चिंतनात मनाचे मौन ठेवणे, याला मानसिक तप म्हणतात. मन, वाणी आणि शरीर तिन्ही मिळून भगवंताला प्रसन्न करण्याकरिता जे तप केले जाते, त्याला सात्त्विक तप म्हणतात. अभिलाषेसहित केल्या जाणाऱ्या तपाला राजसी तप म्हणतात, तर शास्त्रविधिरहित दुसऱ्याच्या नाशासाठी जे तप केले जाते, त्याला तामसी तप म्हणतात.

दान करणे आपले कर्तव्य आहे असे समजून देश, काल व योग्य मनुष्य यांचा विचार करून, श्रद्धापूर्वक जे दान दिले जाते त्याला सात्त्विक दान म्हणतात. लाभाच्या व लोभाच्या अपेक्षेने अत्यंत दुःखाने जे दान दिले जाते, त्याला राजसी दान म्हणतात व तिरस्काराने व अपात्र मनुष्याला दिले जाणाऱ्या दानास तामसी दान म्हणतात.

ॐ तत् आणि सत् यांचे स्वरूप सांगताना श्रीकृष्ण म्हणाले की, हे नाव परमेश्वराचे स्मरण करून देते. शास्त्रोक्त तप, दान आणि यज्ञादि कर्म करताना प्रथम ॐ चा उच्चार करून प्रारंभ करतात. पूर्तीमध्येच ॐ पिंड सोडतो. तत् चा अर्थ आहे परमात्मा. त्या ईश्वराला समर्पित होऊनच जेव्हा सातत्याने कर्म होते तेव्हा सत्चा प्रयोग होतो. भजन सत् आहे. सत् साठी भाव व साधु भावात सत्चा प्रयोग केला जातो. परमात्म्याची प्राप्ती करून देणाऱ्या कर्म, यज्ञ, दान आणि तपामध्ये सत्चा प्रयोग होतो आणि परमात्म्यात प्रवेश देवविणारे कर्म निश्चितपणे सत् असते; परंतु या सर्वांबरोबर श्रद्धा आवश्यक आहे.

अद्धेने केलेले कर्म, दिलेले दान, तापलेले तप ना या जन्मात लाभदायक आहे, ना पुढच्या जन्मात! तेव्हा श्रद्धा अपरिहार्य आहे.

संपूर्ण अध्यायात श्रद्धेवर विवरण केले आहे व शेवटी ॐ तत् सत्ची व्याख्या प्रस्तुत केली आहे, जी गीतेच्या श्लोकात प्रथमच आलेली आहे म्हणून -

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'ॐ तत्सत् श्रद्धात्रयविभागयोगो' नाम सप्तदशोऽध्यायः॥१७॥

याप्रमाणे श्रीमद्भगवद्गीतारूपी उपनिषदातील ब्रह्मविद्यांतर्गत योगशास्त्रातील श्रीकृष्ण आणि अर्जुन यांच्या संवादातील श्रद्धात्रयविभागयोग नावाचा सतरावा अध्याय समाप्त झाला.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी अङ्गडानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थगीता' भाष्ये 'ॐ तत्सत् श्रद्धात्रयविभागयोगो' नाम सप्तदशोऽध्यायः॥१७॥

अशा प्रकारे श्रीमत्परमहंस परमानंदजींचे शिष्य स्वामी अङ्गडानंदकृत श्रीमद्भगवद्गीतेवरील भाष्य 'यथार्थ गीता' यामधील ' ॐ तत्सत् श्रद्धात्रय विभाग योग' नावाचा सतरावा अध्याय समाप्त झाला.

॥हरि ॐ तत् सत्॥